

„Wychowanie w Rodzinie” t. XVIII (2/2018)

nadesłany: 30.09.2018 r. – przyjęty: 13.12.2018 r.

Kinga KOWALEWSKA*

Postrzeganie starości i osób starszych w rodzinie przez dorastającą młodzież w środowisku wiejskim

The perception of old age and the elderly in a family among adolescents in a rural environment

Streszczenie

Cel: Celem badania była próba określenia wizerunku starości i osób starszych oraz ich miejsca w rodzinie.

Metody: Za narzędzie posłużył autorski kwestionariusz ilościowo-jakościowy. Badanie przeprowadzono wśród młodzieży na poziomie szkoły podstawowej w środowisku wiejskim.

Wyniki: Wyniki wskazują, że największy odsetek badanych kojarzy słowo „starość” z własnymi dziadkami, a główne wartości, za które ankietowana młodzież ceni i szanuje osoby starsze, są realizowane w środowisku rodzinnym i należą do nich ciepłe uczucia, dzielenie się mądrością życiową oraz pomoc w wychowywaniu wnuków. Podobnie jak wśród młodzieży w środowisku miejskim¹, wizerunek starości jest negatywny, natomiast deklarowane postawy wobec osób starszych prawie wyłącznie życzliwe, w znacznej mierze odnoszące się do starszych członków rodziny. Co ważne, głównym źródłem doświadczenia i wiedzy na temat starości dla zdecydowanej większości an-

* e-mail: kinga.kowalewska@amu.edu.pl

Zakład Ekolingwistyki Komunikologii, Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej, Wydział Neofilologii UAM, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, ul. Św. Marcin 78 p. 404, Poznań 61-809, Polska. ORCID: 0000-0001-9303-3386.

¹ K. Kowalewska (b), *Wizerunek starości i osób starszych wśród uczniów na poziomie szkoły podstawowej*, „Studium Vilnense A” 2018, nr 15.

kietowanych uczniów jest życie rodzinne, a także fakt, że mieszkali bądź wciąż mieszkają ze swoimi dziadkami.

Wnioski: W związku z tym, to na rodzinie ciąży największa odpowiedzialność za kształtowanie wizerunku starości oraz postaw wobec osób starszych, zwłaszcza wśród dzieci i młodzieży.

Słowa kluczowe: postrzeganie, wizerunek, starość, osoby starsze, rodzina.

Abstract

Aim: The aim of the study was an attempt to determine the image of old age and the elderly in a family among primary school pupils in a rural environment.

Methods: A qualitative-quantitative questionnaire served as a tool.

Results: The results show that the term 'old age' was associated mainly with the respondents' oldest family members, and the main values for which the elderly are respected included warm feelings, practical wisdom, and help in raising grandchildren, all of which are achieved in a family setting. Similarly to the results of the study conducted in an urban environment², the image of old age is negative; however, the attitude towards the elderly is almost exclusively positive. Importantly, family life, and especially living with the grandparents, was identified as the main source of experience and knowledge about old age by the vast majority of respondents.

Conclusions: Consequently, it is family members who are mostly responsible for shaping image and attitudes towards the elderly among children and adolescents.

Keywords: image, old age, the elderly, family.

Wstęp

Dokonująca się zmiana demograficzna, spowodowana procesem starzenia się społeczeństw, o progresywnym i jednokierunkowym charakterze³, określana w literaturze jako „srebrne tsunami”, spowodowała bardzo znaczący wzrost zainteresowania populacją osób starszych nie tylko wśród demografów i socjologów, ale także polityków, ekonomistów, marketingowców i przedstawicieli innych sektorów, którzy dostrzegli potrzebę zmian w dotychczasowym funkcjonowaniu instytucji społecznych. Jednak na obecną sytuację seniora w społeczeństwie, być może nawet w równej mierze, wpływa zmiana dotycząca wartości rodziny, która pociąga za sobą modyfikację ról i istoty funkcjonowania osób starszych, także w rodzinie, jako podstawowej jednostce społecznej. Aby najstarsze pokolenie

² Tamże.

³ A. Ostrzyżek, J.T. Marcinkowski, *Wymiary jakości życia w podeszłym wieku*, „Problemy Higieny i Epidemiologii” 2009, nr 90(4), s. 465.

mogło swobodnie realizować swoje potrzeby, niezbędne jest harmonijne współistnienie z populacją młodych, którzy dzięki zrozumieniu i poszanowaniu problemów i wyzwań wieku starszego będą mogli służyć seniorom pomocą, wsparciem i opieką zarówno w kręgu rodzinnym, jak i szeroko pojętym społeczeństwie.

Stąd też, głównym celem artykułu jest wykazanie sposobu postrzegania starości i osób starszych przez dorastającą młodzież w środowisku wiejskim, i tym samym określenia wizerunku przedmiotu badań wśród ankietowanych, gdyż ma on bezpośredni wpływ na kształtowanie się opinii i postaw wobec osób starszych. Istotne staje się także zidentyfikowanie źródła wiedzy o starości, tak aby można było, przy podjęciu odpowiednich środków, w świadomy i planowy sposób formułować treści odpowiedzialne za budowanie wizerunku starości i osób starszych, szczególnie wśród osób młodych. Cel ten staje się niezwykle ważny, ze względu na to, że:

„[...] stereotyp starości i starego człowieka funkcjonujący we współczesnym społeczeństwie wydaje się koncentrować coraz bardziej na nieprzydatności społecznej i bierności, a zatem bez pracy nad jego zmianą może w konsekwencji prowadzić do zmniejszenia prestiżu wieku podeszłego, usprawiedliwiania nierówności społecznych, jak również prowadzenia niewystarczających lub pozornych zbiorowych działań na rzecz ludzi starych”⁴.

Przegląd literatury

Podstawowym problemem, z jakim zmagają się badacze zajmujący się ostatnim etapem w życiu człowieka, jest określenie choćby umownego początku starości. Trudności rodzą się z faktu, iż jest on „[...] rozmyty, trudny do ustalenia zarówno w dyskursie naukowym, jak i w rozumieniu potocznym”⁵. Za pewien standard zwykło się przyjmować klasyfikację Światowej Organizacji Zdrowia (WHO), według której na starość składają się trzy fazy: starość wczesna, między 60. a 74. rokiem życia, starość późna, między 75. a 89. rokiem życia i długowieczność – od 90. roku życia⁶. Istnieje wiele perspektyw postrzegania początku starości, m.in. psychologiczna, biologiczna czy społeczna⁷. Na przykład, w wymiarze społecznym: „[...] symbolicznym wejściem w starość bywa przejście na emeryturę, ale początek tego etapu kojarzony jest również z byciem samotnym,

⁴ B. Krupa, *Starość w percepcji młodzieży – perspektywa pedagogiczna*, „Nowiny Lekarskie” 2012, nr 81(1), s. 36.

⁵ Tamże, s. 37.

⁶ K. Kowalewska (a), *Wizerunek starości i osób starszych wśród dorastającej młodzieży – komunikat z badań*, „Chowanna” 2018, nr 50(1).

⁷ N. Pięka, *Senior w przestrzeni społecznej*, Wydawnictwo BORGIS, Sp. z o.o., Warszawa 2013; B. Szatur-Jaworska, *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, ASPRA-JR, Warszawa 2000; K. Kowalewska (b), *Wizerunek starości...*, dz. cyt.

zepchniętym na margines⁸, a także pojawieniem się wnuków. Należy zauważyć, że oszacowanie umownego momentu rozpoczęcia etapu starości jest subiektywne i zależy w dużej mierze od wieku osoby zainteresowanej, zgodnie z tendencją: im osoba starsza, tym wyższy próg podaje⁹. Widoczna jest także druga tendencja, zgodnie z którą z roku na rok próg starości przesuwa się w górę. I tak, badania z 2012 roku, dotyczące wyznaczenia granicy starości przeprowadzone wśród młodzieży maturalnej, wykazały, iż mieści się on w przedziale od 50 do 70 lat, ze zróżnicowaniem uwzględniającym płeć (dla kobiet 55–60 lat, dla mężczyzn 60–65 lat)¹⁰, natomiast w badaniach z roku 2017, dorosła młodzież (19–24 lata) za granicę starości podaje już przedział 65–70¹¹.

Dużym wyzwaniem, poza ustaleniem granic starości (mierzonej nie tylko wiekiem metrykalnym), jest określenie jej natury¹². O trudnościach w jednoznacznym określeniu ram czasowych i jakości starości świadczy fakt, że sam proces starzenia się i doświadczania starości jest zróżnicowany, indywidualny, a doświadczanie starości ma charakter dynamiczny¹³. Ponadto, bezpośrednio doświadczanie starości powoduje zmianę w jej postrzeganiu.

Badania z udziałem uczniów klas maturalnych, przeprowadzone przez Bożenę Krupę, wykazały, że:

„[...] w ocenie młodzieży istnieją dwie kategorie przekonań dotyczących starości: pozytywne – utożsamiające starszych ludzi z życzliwymi dziadkami, mądrością życiową, ciepłych, kochających, troskliwych, dbających o dzieci, wnuki i negatywne – prezentujące starsze osoby jako nieprzystające do współczesnego świata, wiecznie narzekające, niesamodzielne, bierne i wręcz wymuszające opiekę i pomoc, nie potrafiące poruszać się po technologicznym świecie, przez to zacołane i bezużyteczne¹⁴.”

Ta swoista dychotomia wizerunkowa może mieć swoje źródło w aktualnie zmieniającym się standardzie i sposobie funkcjonowania osób starszych. Czynniki, które wpływają na zmianę stylu życia członków najstarszego pokolenia w rodzinie jest co najmniej kilka.

Z jednej strony, jak pisze Aleksandra Błachnio, „[...] zmiany cywilizacyjne doprowadziły do pluralizacji stylów życia, którą zaobserwować można również

⁸ B. Krupa, *Starość w...*, dz. cyt., s. 37.

⁹ J. Stypińska, *Czy Polska jest krajem dla starych ludzi? O społecznym konstruowaniu starości*, „Studia Humanistyczne AGH” 2010, nr 8, s. 142.

¹⁰ B. Krupa, *Starość w...*, dz. cyt., s. 38.

¹¹ K. Kowalewska (a), *Wizerunek starości...*, dz. cyt., s. 281.

¹² I. Stuart-Hamilton, *Psychologia starzenia się*, przekł. A. Błachnio, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2006.

¹³ A. Błachnio, A. Fabiś, *Satisfaction paradox in old age*, [w:] Ł. Tomczyk, A. Ryk, J. Prokop. (red.), *New trends and research challenges in pedagogy and andragogy*, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Kraków 2018.

¹⁴ B. Krupa, *Starość w...*, dz. cyt., s. 37.

wśród starszych”¹⁵ i na ich źródło wskazuje indywidualizację, która dominuje we współczesnej kulturze i przekłada się bezpośrednio na wybory dokonywane w życiu człowieka. Kolejnym, istotnym czynnikiem, jest zachwianie wartości rodziny i więzi rodzinnych, co odsuwa najstarsze pokolenie z życia rodzinnego, *nolens volens*, uwalniając ich z roli opiekunów, a wyposażając tym samym w czas do dowolnego zagospodarowania według indywidualnych potrzeb. Do coraz częstszych przypadków oderwania seniora od rodziny, a właściwie rodziny od seniora dochodzi np. z powodu emigracji zarobkowej osób młodych, które nierzadko decydują się opuścić swój kraj wraz z małżonkiem i dziećmi. Wreszcie, osoby starsze zostają wykluczone nie tylko z życia społecznego, ale z własnych rodzin, „wyparci przez zaawansowaną cyfryzację wiedzy i wirtualną rzeczywistość”¹⁶.

Z drugiej zaś strony, obecnie osobom starszym proponuje się znacznie więcej możliwości aktywnego sposobu spędzania czasu niż jeszcze dwie dekady temu. Środowisko miejskie, i w coraz większym stopniu także wiejskie, oferuje bogatą ofertę zajęć, warsztatów, klubów i innych miejsc spotkań i działalności, stworzonych z myślą o starszym pokoleniu. Tym samym seniorzy stają się bardziej aktywni, niezależni i uwolnieni od tradycyjnych ról opiekunów młodszych członków rodziny. Dlatego też ograniczanie ich roli społecznej wyłącznie do roli opiekuna młodszego pokolenia może obecnie być postrzegane jako „nietrafne” i krzywdzące¹⁷. W rezultacie może wpływać negatywnie na podejmowanie przez osoby starsze aktywności mających na celu rozwijanie ich indywidualnych zainteresowań czy pasji.

Analizując postrzeżenie starości i osób starszych przez młodzież, nie należy pomijać podstawowego nośnika wiedzy, z jakiego korzystają osoby młode. Internet i inne środki masowego przekazu stanowią źródło wiedzy o starości i osobach starszych dla blisko 30% badanych w starszych klasach szkoły podstawowej¹⁸. Analizując wpływ przekazów medialnych na kształtowanie się opinii i postaw, Latkia Vasil i Hannelore Wass zwracają uwagę na rolę m.in. reklam telewizyjnych w utrwalaniu negatywnych stereotypów, poprzez często krzywdzące portretowanie osób z tej grupy wiekowej¹⁹. Ostrzegają także, że propagowanie stereotypów na temat osób starszych przez ukazywanie ich jako bezproduktywnych i nieudolnych, może skutkować ograniczeniem ich potencjału, i stać się samospelniającą się przepowiednią, która zmniejszy ich przyszłe możliwości oraz zdeprecjonuje wartość ich doświadczenia²⁰. Co ciekawe, rodzime badania

¹⁵ A. Błachnio, *Starość w rodzinie. Opieka nad seniorem wyzwaniem dla dorosłego dziecka czy państwa?*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. 13 (1/2016), s. 444.

¹⁶ Tamże, s. 446.

¹⁷ Tamże, s. 444.

¹⁸ K. Kowalewska (b), *Wizerunek starości...*, dz. cyt., s. 149.

¹⁹ L. Vasil, H. Wass, *Portrayal of the elderly in the media: a literature review and implications for educational gerontologists*, „Educational Gerontology” 1993, nr 19(1), s. 71.

²⁰ Tamże.

komunikologiczne nad zasobami niejęzykowymi w reklamie prasowej z 2017 roku pokazują, że ponad połowa ankietowanych (57,08%) zgodziła się ze stwierdzeniem, że wizerunek osób starszych w reklamie jest zawsze pozytywny²¹. Wyniki tego samego badania wskazują, że blisko 75% ankietowanych (74,43%) zgodziło się ze stwierdzeniem, że lubi, gdy reklama ukazuje rodzinę, i że wizerunek rodziny w reklamie prasowej jest zawsze pozytywny (76,26%)²². Ponadto, dostrzec można pewne zmiany w stereotypowym dotąd wizerunku starszych w mediach. Jak wynika z badań dotyczących reklam w polskiej prasie kobiecej:

„[...] wizerunek współczesnej osoby starszej prezentowany w reklamie zaczyna zmierzać w kierunku osoby towarzyskiej, witalnej, aktywnej, zamożnej, akceptującej swój wiek, wybierającej elegancję, nowoczesność, występującej w kontekście innym niż rodzinny. To podejście zaznacza rosnące znaczenie osób starszych w społeczeństwie i prowadzi do odchodzenia od negatywnych stereotypów, do budowania pozytywnych konotacji, a także do ukazywania pozytywnego oblicza starości”²³.

Zarówno doświadczenia z obszaru własnego życia rodzinnego, jak i obrazy pochodzące ze środków masowego przekazu (często nieuświadomione) w sposób bardzo istotny wpływają na kształtowanie się postaw wobec osoby starszej, tak w rodzinie, jak i poza nią.

Badania przeprowadzone wśród młodzieży wchodzącej w dorosłość pokazują, że:

„[...] widoczna jest wyraźna niechęć w podejmowaniu tematu starości, przemijania, śmierci. W świadomości młodzieży «stary» oznacza gorszy, słaby, brzydki. (cyt. «dobre tylko stare wino i ewentualnie stare złoto»)»²⁴.

Autorka badania tłumaczy ten stan rzeczy, wskazując jednocześnie na potrzebę edukacji w tym zakresie:

„[...] postawy wobec starości i zachowania, prezentowane przez młodzież wobec starszych należy [...] odczytywać jako wynik słabych relacji wewnątrzrodzinnych i braku edukacji gerontologicznej propagującej międzypokoleniową współzależność i solidarność”²⁵.

²¹ K. Kowalewska, *The perception of language and non-language resources in press advertisements: an ecolinguistic-communicative approach*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2018, s. 159.

²² Tamże, s. 151.

²³ Tamże, *Wizerunek osób starszych w medialnych przekazach reklamowych – analiza własna na podstawie wybranych reklam w prasie kobiecej w Polsce*, [w:] M. Wszolek (red.), *Teorie komunikacji i mediów. Konstruowanie komunikacji i mediów 2*, t. 10, Wydawnictwo LIBRON, Wrocław 2017, s. 244.

²⁴ B. Krupa, *Starość w...*, dz. cyt., s. 37.

²⁵ Tamże, s. 41.

Ten nieco pesymistyczny rys równoważą wyniki badań przeprowadzonych wśród młodzieży na poziomie szkół podstawowych w środowisku miejskim w 2017 roku. Wynika z nich, że 9 na 10 najczęściej wymienianych zachowań w stosunku do osób starszych ma charakter pozytywny, nacechowany życzliwością, a tylko jedno obojętne. Przy czym, żadna z badanych osób nie deklarowała postaw niechętnych²⁶. Podobnie kształtują się wyniki badania przeprowadzonego przez Kingę Kowalewską wśród młodzieży dorosłej, z których wynika, że na podanych przez młodzież 311 przykładów zachowań względem osób starszych tylko 4 są niechętne, 10 obojętnych, a 297 życzliwych²⁷.

Podsumowując, mimo widocznych zmian dokonujących się w strukturze i trwałości rodziny w Polsce, badania wykazują, że od lat rodzina i szczęście rodzinne zajmują czołowe miejsce w rankingu wartości kulturowych Polaków. Zweryfikować natomiast należy aktualność stereotypowych ról przypisywanych najstarszym członkom rodziny.

Komunikat z badań własnych

Analizowany materiał badawczy jest częścią badania sposobu postrzegania starości i osób starszych według różnych kategorii socjodemograficznych. Przeprowadzone badania mają charakter ilościowo-jakościowy, a ich celem jest określenie i porównanie sposobu postrzegania starości i osób starszych przez młodzież z różnych środowisk i grup wiekowych. Wyniki ankiety przedstawione poniżej dotyczą opinii uczniów na poziomie szkoły podstawowej w środowisku wiejskim. W badaniu zastosowano metodę sondażu diagnostycznego, a za narzędzie posłużył autorski kwestionariusz ankiety, składający się z 10 pytań dotyczących różnych aspektów starości, z których 7 było otwartych, a 3 zamknięte, z czego 2 z możliwością wielokrotnego wyboru.

Badaniem objęto 179 uczniów ze szkoły podstawowej z gminnych szkół podstawowych w województwie świętokrzyskim. W badanej grupie było 55 uczniów z klas IV, 52 z klas V, 31 z klas VI oraz 29 z klas VII. Finalnie, wyniki badań prezentują odpowiedzi 167 uczniów, ponieważ 12 ankiet zostało odrzuconych z powodu wielu pytań pozostawionych bez odpowiedzi. Ankietyzację wśród uczniów przeprowadzono w październiku 2017 roku i ze względu na wprowadzoną reformę systemu oświaty (*Prawo Oświatowe* – Dz. U. z 2017 r. poz. 60 i 949), w czasie prowadzonych badań nie było jeszcze uczniów klas VIII.

Dla jasnej i bardziej przejrzystej formy prezentowania wyników, odpowiedzi ankietowanych pogrupowano w utworzone *a priori* kategorie i przedstawiono w tabelach, gdzie N oznacza liczbę udzielonych odpowiedzi, a % ich odsetek.

²⁶ K. Kowalewska (b), *Wizerunek starości...*, dz. cyt., s. 150.

²⁷ Taż (a), *Wizerunek starości...*, dz. cyt., s. 298.

Odpowiedzi w tabelach w rubryce „poszczególne odpowiedzi” umieszczono w kolejności alfabetycznej i podano sumaryczny wynik. Niektóre odpowiedzi zostały oznaczone symbolem (*), co oznacza, że każda z tych odpowiedzi została podana jednokrotnie (dotyczy Tab. 3, 4b, 8, 9 oraz 10). Wartości procentowe w tabelach podawane są do jednego miejsca po przecinku. W tabelach 2, 3, 4a, 4b, 5, 8, 9, 10 wartości procentowe nie sumują się do stu, ponieważ ankietowani udzielali więcej niż jednej odpowiedzi, a wyniki przedstawiono według częstotliwości ich występowania. Ze względu na charakter jakościowy zmiennych, niektóre jednostkowe odpowiedzi uczniów przytaczane są w formie oryginalnej, z uwzględnieniem korekty ortograficznej i interpunkcyjnej.

Wyniki

Na postrzeganie starości i kształtowanie się jej wizerunku wpływa wiele czynników, m.in. środowisko rodzinne, doświadczenia własne, wiek osoby zainteresowanej czy treści pochodzące ze środków masowego przekazu. Ze względu na liczne źródła informacji i subiektywne podejście do zagadnienia starości określenie jej początku jest, jak wspomniano powyżej, kwestią dyskusyjną. Rozbieżności w odpowiedziach ankietowanych pytanych o próg starości potwierdzają trudność w jednoznacznym uchyceniu tego momentu.

Wyniki dotyczące określenia początku starości, według wieku metrykalnego, uzyskano od 117 ze 167 uczniów. Pozostali ankietowani udzielili odpowiedzi w formie opisowej, które podano poniżej, uporządkowane w kategoriach (zob. Tab. 1b).

Tabela 1a. Wiek (metrykalny) określony jako początek starości według uczniów szkoły podstawowej w środowisku wiejskim
Table 1a. Chronological age defined as the onset of old age by rural area primary school students

Lp.	Wiek	N	%
1	60	47	40,2
2	50	27	23,1
3	70	19	16,2
4	65	10	8,5
5	75	4	3,4
6	55	4	3,4
7	40	3	2,6
8	90	2	1,7
9	30	1	0,9

Źródło: Badania własne.

Source: Own research.

Najwięcej odpowiedzi uczniów (40,2%) wskazuje na to, iż początkiem starości, według ankietowanych, jest wiek 60 lat. Prawie połowa mniej wskazań (23,1%) dotyczy wieku 50 lat. Na wiek 70 lat jako próg starości wskazuje 16,2% badanych. Warto zauważyć, że ankietowani posługują się „pełnymi” latami liczonymi co pięć lat lub co dekadę, a kilkoro uczniów sądzi, że starość rozpoczyna się w wieku 30 lub 40 lat.

Wielu uczniów, poza wiekiem demograficznym, wskazało pewne wydarzenia, stany lub odczucia, które kwalifikują osobę jako starszą (zob. Tab. 1b). Wartość procentowa została wyliczona na podstawie całkowitej liczby uczniów, którzy podali odpowiedź w formie opisowej – 79 osoby.

Tabela 1b. Jakościowe ujęcie początku starości określone opisowo przez uczniów szkoły podstawowej w środowisku wiejskim

Table 1b. Qualitative view of the onset of old age defined descriptively by rural area primary school students

Lp.	Kategorie odpowiedzi	N	%
1	problemy zdrowotne	27	34,2
2	zmiany w wyglądzie	15	19,0
3	emerytura	9	11,4
4	posiadanie wnuków	9	11,4
5	„pewien” wiek	7	8,9
6	autoidentyfikacja	5	6,3
7	inne	7	8,9

Źródło: Badania własne.

Source: Own research.

Aby zobrazować charakter wypowiedzi badanych, poniżej podano najczęściej pojawiające się odpowiedzi z danej kategorii:

1) problemy zdrowotne (34,2%):

- *Zaczyna się, gdy nie mamy już siły,*
- *Gdy tracisz siły, jesteś wolniejszy, wszystko zaczyna boleć,*
- *Oznaki starości mogą zaczynać się od bólu pleców, kości,*
- *Gdy proste codzienne czynności sprawiają mu ból i ma problemy z ich wykonaniem,*
- *Kiedy człowiek czuje się już zmęczony, nie jest w stanie biegać, ćwiczyć tak jak wtedy, kiedy był młody,*
- *Zaczyna nas wszystko boleć. Mamy wiele chorób,*

2) zmiany w wyglądzie (19,0%):

- *Kiedy ma siwe włosy,*
- *Gdy się robią zmarszczki i wypadają zęby,*
- *Kiedy pojawiają się zmarszczki,*
- *Gdy siwieją włosy i marszczy się skóra,*

- 3) przejście na emeryturę (11,4%):
 - *Gdy zaczyna się emerytura,*
 - *Kiedy zbliża się emerytura,*
 - *Gdy ktoś idzie na emeryturę,*
 - *Na emeryturze,*
- 4) posiadanie wnuków (11,4%):
 - *Wtedy, kiedy zostaje się dziadkiem lub babcią,*
 - *Zaczyna się, gdy ma się wnuki,*
 - *Kiedy mamy wnuki,*
- 5) bliżej niesprecyzowany moment, w którym osiąga się „pewien” wiek (8,9%):
 - *Gdy będzie miał odpowiedni wiek,*
 - *Kiedy dorastasz, stajesz się coraz starszy,*
 - *Po upływie pewnego czasu,*
 - *Kiedy ma się coraz więcej lat,*
 - *Człowiek jest stary, gdy ma swoje lata,*
 - *Kiedy człowiek ma „swoje lata”,*
- 6) autoidentyfikacja (6,3%):
 - *Kiedy czujemy się staro,*
 - *Zaczyna się w wieku, w którym człowiek czuje to,*
 - *Każdy człowiek sam musi poczuć, kiedy się starzeje. Musi poczuć to w swojej psychice,*
 - *Gdy człowiek czuje się stary psychicznie,*
- 7) pozostałe pojedyncze odpowiedzi, nie należą do żadnej z powyżej zaprezentowanych kategorii (8,9%):
 - *Zaczyna się na studiach,*
 - *U każdego człowieka starości zaczyna się w innym czasie w zależności od tego, jakie człowiek ma życie. Gdy człowiek ma bezstresowe życie starość przeważnie przychodzi później,*
 - *Od momentu, kiedy dostaje się rentę,*
 - *Kiedy jesteśmy w stu procentach spełnieni życiowo,*
 - *Kiedy człowiek zaczyna zachowywać się staro.*

Aby nie sugerować naukowego określenia starości, uczniowie zostali poproszeni o zdefiniowanie starości w otwartym pytaniu: *Co to jest starość?* W związku z mnogością obszarów, jakie zostały poruszone, poszczególne odpowiedzi pogrupowano w 16 kategorii, które przedstawiono wraz z przykładami w tabeli 2.

Tabela 2. Zdefiniowanie starości przez uczniów szkoły podstawowej w środowisku wiejskim**Table 2. Definition of old age by rural area primary school students**

Lp.	Kategoria	Poszczególne odpowiedzi	N	%
1	zmiany w wyglądzie	siwa broda, siwe włosy, utrata włosów, utrata zębów/sztuczne szczęki, zgarbienie, zmarszczki, zmniejszanie się	51	30,5
2	osłabienie organizmu	brak/mniej sił/energii, chce się spać, słabość/słaby, słabsza kondycja, zmęczenie	37	22,2
3	pogorszenie funkcjonowania zmysłów	słaby słuch, słaby wzrok, utrata/pogorszenie wzroku	25	15,0
4	choroba	choroba/utrata zdrowia	19	11,4
5	etap życia	ostatni okres życia/etap w życiu/czas (w życiu każdego człowieka)	17	10,2
6	ból	ból (głowy, kości, kręgosłupa, pleców, stawów)	16	9,6
7	wiek	podeszły/starszy/większy wiek, wiele lat	15	9,0
8	utrata samodzielności	potrzeba pomocy innych, utrata samodzielności,	12	7,2
9	ograniczenia ruchowe	nie może się szybko poruszać, ograniczenia ruchowe, podpieranie się laską, wolniejsze tempo	10	6,0
10	emerytura	nie chodzi do pracy, (pójście na) emeryturę,	8	4,9
11	posiadanie wnuków	bycie dziadkami, ma się wnuki, stanie się babcią, czas dla wnuków, zabawa z wnukami	8	4,9
12	mądrość	mądrość, wiedza o życiu, wiedza o historii,	5	3,0
13	spokój	odpoczynek, spokój	5	3,0
14	spełnianie marzeń	czas na spełnianie marzeń	3	1,8
15	dojrzałość	dojrzałość, dorośnięcie	3	1,8
16	inne	(* brzydota, ciekawe historie, czas dla siebie, doświadczenie, jeździ na wakacje, mniejsze obowiązki, potrzeba uwagi, przeżycie czegoś strasznego, smutne rzeczy, więcej pieniędzy, zachowywanie się staro, zmiana osobowości	12	7,2

Uwaga: Wyniki nie sumują się do 100%, gdyż każdy uczeń mógł podać więcej niż jedną odpowiedź.

Attention: The results do not sum up to 100% because each student could provide more than one answer.

Źródło: Badania własne.

Source: Own research.

Z powyższego zestawienia wynika, iż badani uczniowie postrzegają starość w przeważającej mierze przez pryzmat biologiczny, głównie w kontekście ubytków czy utraty zdrowia (102,2%), wskazując na zmiany w wyglądzie, osłabienie

organizmu, pogorszenie funkcjonowania zmysłów, ograniczenie ruchowe, choroby czy ból z nimi związany. Druga znacząca liczbowo kategoria odpowiedzi (9,8%) prezentuje społeczne ujęcie starości i dotyczy wydarzeń z życia zawodowego, np. przejście na emeryturę lub rodzinnego – pojawienie się wnuków.

Poza odpowiedziami zaprezentowanymi powyżej (zob. Tab. 2), badani podali odpowiedzi, które definiują starość na zasadzie *idem per idem*:

- *Starość to takie coś, kiedy ludzie są starsi,*
- *To jest to, że człowiek zaczyna się starzeć,*
- *To jest, że człowiek się starzeje.*

Niektórzy uczniowie definiując, zamieniali pojęcie abstrakcyjne na konkretne:

- *To osoby, które są starsze,*
- *To starszy człowiek,*
- *To człowiek, co ma dużo lat.*

Część ankietowanych ujęła starość w kontekście religijnym:

- *Starość to wiadomość o tym, że niebawem trafimy do Boga,*
- *Ostatni proces nim umrzemy i pójdziemy do nieba.*

oraz filozoficznym:

- *Jest to część życia, nieunikniona,*
- *To, co przeżyli nasze babcie i prababce.*

Okazuje się, że nie tylko ustalenie definicji starości ukazało wieloaspekto-wość zagadnienia. Jest ona wyraźnie widoczna w odpowiedziach udzielanych na pytanie: *Jaka jest starość?* Uczniowie podawali liczne określenia wartościujące, które pogrupowano według następujących kategorii: pozytywne, neutralne, negatywne.

Konsekwentnie w stosunku do odpowiedzi na poprzednie pytanie, badani podali ponad dwukrotnie więcej odpowiedzi negatywnych niż pozytywnych, opisując starość przede wszystkim jako przygnębiającą, smutną i bolesną. Wśród pozytywnych cech dominowały: szczęśliwa, przyjemna i ciekawa.

Zadanie pytania o spontaniczne asocjacje ze starością (*Z czym ci się kojarzy starość?*) pozwoliło na uzyskanie szerszego obrazu tego pojęcia, jaki kształtuje się w świadomości badanych. W Tabeli 4 zaprezentowane zostały najpopularniejsze pojedyncze odpowiedzi, jednak ze względu na liczbę uzyskanych odpowiedzi i ich różnorodność uznano, że aby w pełni oddać wielowymiarowy charakter skojarzeń uczniów, należy przedstawić wszystkie odpowiedzi kategoryzując je *a posteriori* (zob. Tab. 4b).

Tabela 3. Cechy starości według uczniów szkoły podstawowej w środowisku wiejskim
Table 3. Features of old age according to rural area primary school students

Lp.	Kategoria	Poszczególne odpowiedzi	N	%	%
1	negatywne	ponura, poważna, przygnębiająca, smutna	70	42,0	172,8
		bolesna, cierpiąca	30	18,0	
		mało zabawna, nieciekawa, niefajna, niemiła, nieprzyjemna, niewesoła, przykra, negatywna, głupia	29	17,4	
		koszmarna, niesprawiedliwa, nieznośna, okropna, okrutna, potworna, straszna, zła	29	17,4	
		ciężka, męcząca, wyczerpująca, trudna	28	16,8	
		chorobliwa/schorowana, niedołączna, słaba	22	13,2	
		blada, brzydka, łysa, pozmarszczana, siwa, stara	21	12,6	
		samotna	19	11,4	
		nudna	16	9,6	
		mało aktywna/ruchliwa, powolna	9	5,4	
		bezdomna	3	1,8	
		bezzadna	2	1,2	
		dziwna	2	1,2	
		niepotrzebna	2	1,2	
		(*) bezrobotna, czujesz się niepotrzebny, denerwująca, niecierpliwa, nierozwijająca, nieudolna, ograniczona, starość nie radość	6	3,6	
2	pozytywne	radosna, szczęśliwa, wesoła, zabawna	31	18,6	81,6
		dobra, miła, przyjemna	26	15,6	
		ciekawa, fajna, odkrywczą	18	10,8	
		relaksująca, spokojna	17	10,2	
		mądra, rozsądna	15	9,0	
		doświadczona	9	5,4	
		delikatna, wrażliwa	6	3,6	
		ładna, piękna	5	3,0	
		rozumiejąca młodych, wyrozumiała	2	1,2	
		(*) kolorowa, magiczna, podróżnicza, silna, troskliwa, uczciwa, zdolna	7	4,2	

3	neutralne	Długa	8	4,8	11,4
		naturalna, neutralna, normalna	6	3,6	
		(*) cicha, krótka, nieprzewidywalna, niska, świadoma	5	3,0	

Uwaga: Wyniki nie sumują się do 100%, gdyż każdy uczeń mógł podać więcej niż jedną odpowiedź.
Attention: The results do not sum up to 100% because each student could provide more than one answer.

Źródło: Badania własne.
Source: Own research.

Tabela 4a. Skojarzenia ze starością według uczniów szkoły podstawowej w środowisku wiejskim

Table 4a. Associations with old age rural area primary school students

Lp.	Poszczególne odpowiedzi	N	%
1	dziadkowie	37	22,2
2	zmarszczki	36	21,6
3	choroba	31	18,6
4	kule, laska	27	16,2
5	siwe włosy	23	13,8
6	emerytura	22	13,2
7	ból cierpienie	21	12,6
8	śmierć	18	10,8
9	okulary	15	9,0
10	szpital	14	8,4
11	sztuczne zęby, sztuczna szczęka	13	7,8
12	miłość do wnucząt, troska o wnuki, wnuki, zajmowanie się wnukami	12	7,2
13	mądrość, wiadomości, wiedza, większy rozsądek	12	7,2

Uwaga: Wyniki nie sumują się do 100%, gdyż każdy uczeń mógł podać więcej niż jedną odpowiedź.
Attention: The results do not sum up to 100% because each student could provide more than one answer.

Źródło: Badania własne.
Source: Own research.

Wyniki zawarte w poniższej tabeli (Tabela 4b) należy rozważać bardziej w charakterze jakościowym niż ilościowym. Kumulatywna liczba danych odpowiedzi pozwala jedynie na utworzenie kategorii dominującego obszaru, w ramach którego powstało najwięcej wolnych skojarzeń.

Tabela 4b. Skojarzenia ze starością według uczniów szkoły podstawowej w środowisku wiejskim**Table 4b. Associations with old age rural area primary school students**

Lp.	Kategoria	Poszczególne odpowiedzi	N	%	%
1	zdrowie	choroba	31	18,6	49,2
		ból cierpienie	21	12,6	
		brak energii, brak aktywności, brak siły, osłabienie/słabość, powolność, senność/sen, zmęczenie	10	6,0	
		kalectwo, kaleka, niedołężność, niepełnosprawność	9	5,4	
		słaby słuch	6	3,6	
		słaby/słabszy wzrok	3	1,8	
		skleroza, utrata pamięci	3	1,8	
		(*) bezradność, dreszcze, nieświadomość, schrypnięty głos, wysokie ciśnienie	5	3,0	
2	wygląd	zmarszczki	36	21,6	48,0
		siwe włosy	23	13,8	
		sztuczne zęby, sztuczna szczeka	13	7,8	
		łysina	6	3,6	
		(*) zgarbiona, niższy wzrost	2	1,2	
3	atrybuty	kule, laska	27	16,2	40,2
		okulary	15	9,0	
		leki	6	3,6	
		fotel (bujany)	6	3,6	
		kapcie	4	2,4	
		pieluchomajtki	3	1,8	
		kominek	2	1,2	
		wózek	2	1,2	
		(*) koc, stare rzeczy	2	1,2	
4	rodzina	dziadkowie	37	22,2	34,8
		miłość do wnucząt, troska o wnuki, wnuki, zajmowanie się wnukami	12	7,2	
		rodzina	6	3,6	
		(*) oparcie, opieka, pomoc dziadkom	3	1,8	
5	miejsce	szpital	14	8,4	22,8
		kościół	10	6,0	
		dom	9	5,4	
		dom starości/starców	5	3,0	

6	śmierć	Śmierć	18	10,8	19,2
		cmentarz	10	6,0	
		pogrzeb	2	1,2	
		(*) grób, trumna	2	1,2	
7	finanse	emerytura	22	13,2	16,8
		renta	5	3,0	
		pieniądze	1	0,6	
8	czynność	czytanie gazet, czytanie książek	3	1,8	12,6
		leżenie w łóżku	2	1,2	
		oglądanie telewizji	2	1,2	
		opowiadanie historii o dawnych czasach, wspomnianie	2	1,2	
		rozmowy (z sąsiadką)	2	1,2	
		rozwiązywanie krzyżówek	2	1,2	
		(*) chodzenie do kościoła w niedzielę, granie w karty, gotowanie, modlenie się, opowiadanie bajek dzieciom, robienie na drutach, rozmyślanie nad sensem życia, spacerowanie	8	4,8	
9	garderoba	sweterki	4	2,4	5,2
		chusteczka/chusta	3	1,8	
		długa spódnica	2	1,2	
		(*) ciuchy, starodawne ubrania, szary kolor	3	1,8	
10	pożywienie	ciasta i ciasteczka	3	1,8	4,8
		herbatki/kubek herbaty	3	1,8	
		(*) cukierki, dobre jedzenie	2	1,2	
11	religia	modlitwa	2	1,2	4,2
		Bóg, ksiądz proboszcz, Msza Święta, niebo, obrazy z Matką Bożą	5	3,0	
12	pozostałe skojarzenia pozytywne	mądrość, wiadomości, wiedza, większy rozsądek	12	7,2	31,8
		odpoczynek, wolny czas	10	6,0	
		pomoc, wsparcie	9	5,4	
		ciepło, bycie miłym, dobroć, miłość	8	4,8	
		spokój, ulga	6	3,6	
		śmiech /uśmiech, zabawne momenty	3	1,8	
		wrażliwość	2	1,2	
		(*) dobre dorosłe życie, wspaniałe wspomnienia, wytrwałość	3	1,8	

13	pozostałe skojarzenia neutralne	starsi ludzie, starsze osoby	10	6,0	16,8
		duży wiek, starość, sto lat	10	6,0	
		kot, sowa	2	1,2	
		(*) historia, jesień, powaga, przeżycie dobrych chwil lub smutnych i złych, stare imiona, wakacje na wsi	6	3,6	
14	pozostałe skojarzenia negatywne	płacz, przykrość, smutek,	11	6,6	13,2
		samotność	6	3,6	
		nuda	4	2,4	
		dziwne perfumy	1	0,6	

Uwaga: Wyniki nie sumują się do 100%, gdyż każdy uczeń mógł podać więcej niż jedną odpowiedź.

Attention: The results do not sum up to 100% because each student could provide more than one answer.

Źródło: Badania własne.

Source: Own research.

Połowa uczniów (49,2%) kojarzyła starość z utratą zdrowia, która wyraża się zarówno w konkretnych schorzeniach, słabnięciu funkcjonowania zmysłów, spadku witalności, jak i ogólnej niedołożności fizycznej. Tylko nieco mniej ankietowanych (48,0%), w ramach wolnych skojarzeń, podało najbardziej typowe cechy wyglądu fizycznego osób starszych, tj. siwe włosy, zmarszczki czy niekompletne uzębienie. Pozostając w obrębie wyglądu, uczniowie wskazywali często na przedmioty, które kojarzyły się im z osobami starszymi, a przez to ze starością, m.in. laska, okulary, leki (40,2%). Co ciekawe, co trzeci uczeń kojarzył starość z członkami swojej rodziny oraz ich miłością i troską o wnuki. Odpowiedzi należące do kategorii, takich jak miejsce czy śmierć podawane były średnio przez co piątego ankietowanego. Pozostałe obszary m.in. finanse czy wykonywana czynność, były stosunkowo rzadko wymieniane (odpowiednio niecałe 17 i nieco ponad 12%). Liczba odpowiedzi wskazujących konkretne elementy garderoby, produkty żywnościowe oraz skojarzenia religijne nie przekroczyła 10%. Z kategorii pozostałych skojarzeń pozytywnych największą liczbę stanowią odpowiedzi dotyczące mądrości, odpoczynku oraz udzielanego wsparcia, neutralnych – osoby starsze lub po prostu starość, natomiast negatywnych – smutek, płacz, samotność.

Dla autora badania, istotne było zidentyfikowanie źródła wiedzy uczniów na temat starości. Pytanie zamknięte: *Skąd znasz starość?* z możliwością wielokrotnego wyboru pozwoliło ustalić, skąd młodzi ludzie czerpią wiedzę dotyczącą tego okresu życia, co z kolei w perspektywie daje możliwość wpływania na sposób kształtowania się tej wiedzy.

Tabela 5. Źródło wiedzy o starości podane przez uczniów szkoły podstawowej w środowisku wiejskim

Table 5. Sources of knowledge about old age according to rural area primary school students

Lp.	Odpowiedzi	N	%
1	życie rodzinne	133	79,6
2	mieszkam/łam/łem z babcią i/lub dziadkiem	80	47,9
3	obserwacja społeczeństwa/życie codzienne	61	36,5
4	mam starszych sąsiadów	49	29,3
5	media (telewizja, internet, książka, film itp.)	44	26,3
6	szkoła	3	1,8

Uwaga: wyniki nie sumują się do 100%, gdyż każdy uczeń mógł podać więcej niż jedną odpowiedź.

Attention: The results do not sum up to 100% because each student could provide more than one answer.

Źródło: Badania własne.

Source: Own research.

Odpowiedzi uczniów w bardzo wyraźny sposób uwypuklają rolę rodziny w przekazywaniu wiedzy dotyczącej wieku starczego, gdyż prawie 80% podało, że to właśnie życie rodzinne dostarcza wiedzy na temat starości. Blisko co drugi uczeń podał, że mieszka bądź mieszkał z którymś ze swoich dziadków, co w bezpośredni i naturalny sposób wpływa na kształtowanie się nie tylko wizerunku, ale także postaw zarówno względem starości, jak i osób starszych. Życie codzienne w społeczeństwie to źródło wiedzy o starości dla ponad 1/3 badanych. Nieco mniej ankietowanych deklaruje, że są nim starsi sąsiedzi (29,3%), a co czwarty (26,3%) – media. Warto zwrócić uwagę, że jedynie 3 uczniów wskazało, że szkoła dostarczyła im wiedzy o starości.

Samo słowo „starość” może mieć różny wydźwięk, w zależności np. od kontekstu, w którym występuje, osoby, która go używa czy sposobu, w jaki zostało wypowiedziane. Zapytano uczniów, jak ich zdaniem nacechowane jest słowo „starość”, podając trzy możliwe odpowiedzi: pozytywnie, neutralnie, negatywnie. Poniższa tabela ilustruje wyniki (Tab. 6).

Tabela 6. Nacechowanie słowa „starość” według uczniów szkoły podstawowej w środowisku wiejskim

Table 6. Features of the phrase „old age” according to rural area primary school students

Lp.	Odpowiedzi	N	%
1	pozytywne	34	20,4
2	neutralne	81	48,5
3	negatywne	52	31,1

Źródło: Badania własne.

Source: Own research.

Prawie połowa ankietowanych postrzega termin „starość” jako neutralny (48,5%), jedna trzecia (31,1%) jako negatywny, a tylko jedna piąta (20,4%) jako pozytywny.

Nawiązując do kulturowych trendów, które nakazują walczyć z fizycznymi objawami starości i propagują kult młodości, zapytano badanych uczniów o to: *Czy zastanawiali się jak będą wyglądać jako osoby starsze?* (Tab. 7).

Tabela 7. Podejmowane próby wyobrażenia sobie własnego wyglądu w podeszłym wieku według uczniów szkoły podstawowej w środowisku wiejskim
Table 7. Attempts to imagine their look in their old age according to rural area primary school students

Lp.	Odpowiedzi	N	%
1	tak	48	28,8
2	nie wiem	46	27,5
3	nie	73	43,7

Źródło: Badania własne.

Source: Own research.

Okazuje się, że prawie 44% badanych nie poświęcało czasu na tego typu rozważania, podczas gdy blisko jedna trzecia (28,8%) podejmowała takie próby. Pozostali nie byli w stanie określić, czy się nad tym zastanawiali (27,5%).

Uczniowie pytani o to, czym jest starość, podali najczęściej odpowiedzi wskazujących na zmiany w wyglądzie (zob. Tab. 2). W kolejnym pytaniu zostali poproszeni o podanie typowych cech fizycznych osoby starszej. Poniższa tabela (Tab. 8) przedstawia uzyskane wyniki pogrupowane w kategoriach utworzonych *a posteriori*. Wyniki nie sumują się do 100% ze względu na otwarty charakter pytania i możliwość podawania wielu odpowiedzi.

Uzyskane wyniki świadczą, że obraz osoby starszej, jaki kształtuje się w świadomości uczniów w środowisku wiejskim, nie odbiega od stereotypowego wizerunku i rysuje się następująco: osoba starsza ma zmarszczki, siwe włosy, zgarbioną sylwetkę; jest schorowana, niska, ma kłopoty z uzębieniem i problemy ze swobodnym poruszaniem się.

Aby uzyskać skojarzenia z pozytywnym aspektem starości, zapytano uczniów za jakie wartości osoby starsze są cenione. W Tabeli 9 podano poszczególne odpowiedzi na powyższe pytanie pogrupowane w kategorie.

Tabela 8. Typowe cechy wyglądu osoby starszej według uczniów szkoły podstawowej w środowisku wiejskim

Table 8. Typical features of the look of an old person according to rural area primary school students

Lp.	Kategoria	Poszczególne odpowiedzi	N	%	%
1	ciało	zmarszczki	130	77,8	204,3
		siwe włosy	112	67,1	
		garbata, pochylona, przygarbiona, zgarbiona	24	14,4	
		niska, mała	20	12,0	
		bez zębów, sztuczne zęby, wypadają jej zęby	17	10,2	
		chora	15	9,0	
		kuleje, ma problemy z chodzeniem, wolno chodzi	12	7,2	
		mało aktywna, mniej siły, słabsza	11	6,6	
		łysy	5	3,0	
		dziwnie ułożone/lokowane włosy, warkocz	3	1,8	
		trzęsące się ręce	3	1,8	
		broda	2	1,2	
		brzydka	2	1,2	
		otyła, przekarmiona	2	1,2	
szczupła	2	1,2			
		(*) blada cera, blizny od ciężkiej pracy, krosty, opuchnięte nogi, wory pod oczami, zmieniony głos, zniszczone ręce	7	4,2	
2	attribut*	okulary	33	19,8	50,4
		kule, laska	31	18,6	
		aparat słuchowy	11	6,6	
		protezy	4	2,4	
		brak telefonu (dotykowego)	2	1,2	
		pieluchy	2	1,2	
		(*) wózek	1	0,6	
3	elementy garderoby	brązowe/czarne/ponure/szare/brudne/ciemne/niemodne ubrania	8	4,8	18,0
		(krótka/długa) spódnica	7	4,2	
		staromodne ubrania	3	1,8	
		sweterki (własnej roboty)	3	1,8	
		podomka	2	1,2	
		kapcie	2	1,2	
		(*) chustki, kolorowe skarpetki, wisiorki, zawsze zadbane, złoty krzyżyk	5	3,0	

4	pozostałe	Uśmiechnięta	6	3,6	10,8
		zmęczenie, zmęczony wyraz twarzy	4	2,4	
		miła	3	1,8	
		smutna	2	1,2	
		(*) pali papierosy, spokojna, szczerze oczy	3	1,8	

Uwaga: Wyniki nie sumują się do 100%, gdyż każdy uczeń mógł podać więcej niż jedną odpowiedź.
Attention: The results do not sum up to 100% because each student could provide more than one answer.

Źródło: Badania własne.

Source: Own research.

Tabela 9. Wartości, za które osoby starsze są cenione według uczniów szkoły podstawowej w środowisku wiejskim

Table 9. Values which rural area primary school students appreciate in old persons

Lp.	Kategoria	Poszczególne odpowiedzi	N	%	%
1	emocje, uczucia	opieka/opiekuńczość, troska/troskliwość	41	24,6	79,8
		miłość	39	23,4	
		dobroć	22	13,2	
		są (bardzo) miłe, uprzejme, kochane, serdeczne	22	13,2	
		ciepło	3	1,8	
		czułość	3	1,8	
		szczęście	2	1,2	
		(*) oddanie	1	0,6	
2	opieka i pomoc rodzinna w wychowaniu	pomoc, wsparcie	42	25,1	59,9
		pomoc mamie i tacie/rodzicom w wychowaniu mnie, wychowanie wnuczków	10	6,0	
		finanse, pieniądze, pomoc finansowa, że sypnie groszem	8	4,8	
		bronią/kryją przed rodzicami	7	4,2	
		obiadki, dobre jedzenie	7	4,2	
		poświęcenie (swojego) czasu	7	4,2	
		rozmawiają	4	2,4	
		dają przykład	2	1,2	
		pomoc w nauce	2	1,2	
		są z nami	2	1,2	
		(*) bawią, dają leki, gdy jestem chora, czytają, grają w karty, opowiadają bajki, przywożą ze szkoły, uczą nas wiele, zawsze o mnie pamiętają, mieszkają z nami	9	5,4	

3	doświadczenie i mądrość życiowa	Mądrość	30	18,0	45,6
		doświadczenie, przeżycia	15	9,0	
		wiedzę (o życiu)	11	6,6	
		opowieści/ciekawe historie (z przeszłości)	11	6,6	
		dobre rady	7	4,2	
		(*) osiągnięcia, przekazywanie informacji z pokolenia na pokolenie	2	1,2	
4	cechy osobowości	cierpliwość	19	11,4	36,6
		dobry humor, optymizm, poczucie humoru, radość	14	8,4	
		wyrozumiałość	7	4,2	
		wytrwałość/wytrzymałość	5	3,0	
		delikatność, wrażliwość	3	1,8	
		odwaga, śmiałość	2	1,2	
		dojrzałość	2	1,2	
		spokój	2	1,2	
		(*) empatia, pomysłowość, pracowitość, siła, sprawiedliwość, szczerłość, tolerancja	7	4,2	
5	wiek	są starsze, wiek, że dożyły/żyją długo	17	10,2	10,2
6	prezenty	dają cukierki/ lody itp.	5	3,0	4,2
		kupują prezenty/różne rzeczy	2	1,2	
7	pozostałe	kultura	6	3,6	6,6
		modlitwy, pobożność	2	1,2	
		poczucie bezpieczeństwa	2	1,2	
		(*) prawda	1	0,6	

Uwaga: Wyniki nie sumują się do 100%, gdyż każdy uczeń mógł podać więcej niż jedną odpowiedź.
Attention: The results do not sum up to 100% because each student could provide more than one answer.

Źródło: Badania własne.
Source: Own research.

Wśród wartości, za które osoby starsze są cenione, badani wymienili przed wszystkim emocje, które wzbudzają i uczucia, jakimi darzą swoich wnuków (m.in. ciepło, szczęście, miłość, dobro) (80%). Na drugim miejscu podali opiekę i pomoc rodzinną w wychowaniu (prawie 60%). Blisko połowa wskazań (45,6%) dotyczyła doświadczenia i mądrości życiowej starszych.

Poniżej podano przykładowo kilka bardzo ciekawych, dojrzałych społecznie odpowiedzi, które nie zostały ujęte w powyższym zestawieniu:

- *Żyją bardzo długo i należy się im szacunek,*
- *Musimy pamiętać, że kiedyś będziemy starsi,*

- *Zasługują na to,*
- *Osoby starsze cenimy nawet za to, że żyją, bo dzięki nim się uczymy życia,*
- *Za wszystko, bo tak naprawdę te osoby pomimo swojej starości radzą sobie lub chociaż próbują,*
- *Ponieważ gdyby nie osoby starsze, nie było by nas na świecie.*

W celu określenia postaw młodzieży szkolnej w stosunku do osób starszych, zadano pytanie o reakcje, jakie towarzyszą im na widok osoby starszej (*Na widok masz ochotę...*). Tabela 10 ilustruje skategoryzowane odpowiedzi (według danej kategorii postawy).

Tabela 10. Reakcje wobec osoby starszej wśród uczniów szkoły podstawowej w środowisku wiejskim

Table 10. Reactions to old persons among rural area primary school students

Lp.	Kategoria	Poszczególne odpowiedzi	N	%	%
1	postawa życzliwa	pomóc	75	44,9	110,3
		porozmawiać, powiedzieć kilka dobrych miłych słów, zapytać czy pomóc/jak się czuje	17	10,2	
		miło się przywitać, powiedzieć dzień dobry	17	10,2	
		dźwigać, pomóc nieść zakupy/torby	16	9,6	
		ustąpić miejsca (w autobusie)	16	9,6	
		przytulić	13	7,8	
		pomóc przejść przez pasy/ulicę	6	3,6	
		uśmiechnąć się, rozweselić	5	3,0	
		plakać	3	1,8	
		być miłym i grzecznym	2	1,2	
		okazać szacunek	2	1,2	
		odprowadzić do domu, pokierować	2	1,2	
		pogratulować za wytrwałość, cierpliwość, miłość/ pogratulować, że dożyła tego wieku	2	1,2	
		zrobić zakupy	2	1,2	
(*) podać coś, pocałować, podziękować za radość z życia i wytrwałość mimo wieku, pomóc wejść na schody, sprzątnąć w domu, zadbać	6	3,6			
2	postawa obojętna	nie mam na nic ochoty	3	1,8	3,0
		nie zwracać na nią szczególnej uwagi	1	1,2	

Uwaga: Wyniki nie sumują się do 100%, gdyż każdy uczeń mógł podać więcej niż jedną odpowiedź.

Attention: The results do not sum up to 100% because each student could provide more than one answer.

Źródło: Badania własne.

Source: Own research.

Badana młodzież w ogromnej przewadze deklaruje postawy życzliwe w stosunku do osób z najstarszego pokolenia. Zaledwie czterech uczniów wskazało na postawy obojętne, natomiast nikt z badanych nie wykazał postawy niechętniej lub wroziej.

W związku z tym, że tabelaryczne podsumowanie odpowiedzi nie pozwala na głębszą analizę, poniżej przytoczono kilka pełnych wypowiedzi badanych uczniów:

- *Pomóc, ponieważ uważam, że zasługuje na szacunek,*
- *Płakać, ponieważ szkoda mi, że są stare, cierpią,*
- *Mam ochotę jej pomóc. Wiem, że nie ma siły, bo przez swoje lata dużo pracowała. Więc warto pomagać starszym osobom,*
- *Jej pomóc. Osoby starsze są słabsze od nas, dlatego zasługują na większą pomoc niż inni ludzie,*
- *Pomóc, nawet jeśli w najgorszej sytuacji chcą pomóc każdemu, kto jest starszy ode mnie,*
- *Zawsze szanuję starsze osoby, bo wiem, że wiele przeszli i pewnie chcieliby cofnąć się do czasów swojej młodości,*
- *Przytulić. Po to, aby ona poczuła się ważną. Że jest jeszcze dla kogoś ważna.*

Dyskusja

Z perspektywy dorastającej młodzieży w środowisku wiejskim, za początek starości należy uznać 60. rok życia. Jednak, uwzględniając wszystkie odpowiedzi, należałoby stwierdzić, że początek starości, według badanych uczniów, mieści się w przedziale 50–70 lat, co zasadniczo nie odbiega od wyników badań innych autorów, które zostały przeprowadzone na podobnej grupie wiekowej²⁸. Z odpowiedzi opisowych wynika, że postrzeganie początku starości odbywa się głównie przez pryzmat wyraźnej zmiany stanu zdrowia, wyglądu, sytuacji zawodowej, a także rodzinnej, co nadaje jej perspektywę medyczną, biologiczną, a także socjologiczną. Interesujące jest, że prawie co dziesiąty uczeń, wyraził opinię, którą dobrze podsumowują słowa definicji starości, jaką podaje Krystyna Teresa Panas, która pisze, że „[...] starość to stan, w którym człowiek przekracza pewną właściwą mu granicę wieku”²⁹. Padły także nieliczne, jednak ważne odpowiedzi, które dotyczą autoidentyfikacji jako osoby starszej, co z kolei składa się na perspektywę psychologiczną. Ogólnie, badana młodzież wykazała szeroki wachlarz podejść do zagadnienia starości, a pytana o to, czym jest starość, zwracała uwagę przede wszystkim na jej wymiar biologiczny oraz społeczny³⁰.

²⁸ B. Krupa, *Starość w...*, dz. cyt., s. 42; K. Kowalewska (b), *Wizerunek starości...*, dz. cyt., s. 147–148.

²⁹ K.T. Panas, *Psychologiczny portret ludzi w okresie później dorosłości*, [w:] M. Dudek, J. Krukowski, K.T. Panas (red.), *Rzeczywistość seniora*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie im. Prof. Leszka J. Krzyżanowskiego, Warszawa 2014.

³⁰ Por.: B. Krupa, *Starość w...*, dz. cyt., s. 37.

Wyniki badań przeprowadzonych w 2012 roku przez Bożenę Krupę wykazały, że „[...] starość nie jest pozytywnie wartościowana w kulturze młodości”³¹. Do podobnego wniosku doszła na podstawie wyników swoich badań pięć lat później Kinga Kowalewska, podając, że dla ponad 90% ankietowanych uczniów szkół podstawowych w środowisku miejskim „[...] starość kojarzy się [...] przede wszystkim negatywnie jako trudna, smutna i nieprzyjemna”³². Wyniki obecnych badań potwierdzają to przekonanie, gdyż podano dwukrotnie więcej odpowiedzi opisujących starość jako negatywną niż pozytywną. Powyższe wyniki nie zaskakują w świetle dominujących skojarzeń młodzieży ze starością, z których zdecydowana większość skupia się wokół problemów wynikających ze znacznego ubytku zdrowia i tym samym ograniczeń psychofizycznych. Uzyskane wyniki są zbieżne z wynikami poprzednich badań wśród młodzieży przeprowadzonych zarówno przez samą autorkę³³, jak i Krupę³⁴. I tak na przykład Krupa pisze, że:

„[...] starość kojarzy się młodzieży głównie z chorobami, częstymi wizytami u lekarzy, śmiercią, rezygnacją z wielu ról społecznych, izolacją oraz wieloma ograniczeniami, niepełnosprawnością fizyczną i psychiczną”³⁵,

natomiast czynności kojarzone z osobami starszymi, w kontekście rodzinnym, to przede wszystkim opieka nad wnukami (co czwarty badany), a także szeroko pojęta pomoc w rodzinie (ponad 12,0%)³⁶. Należy podkreślić, że w innych badaniach wśród dorastającej młodzieży miejskiej ze szkół podstawowych prowadzonych przez Kowalewską, najczęściej podawanym skojarzeniem ze starością byli najstarsi członkowie ich rodzin, gdyż „uczniowie nawiązywali przede wszystkim do ich własnych babć i dziadków”³⁷ i uwaga ta, jest także adekwatna do wyników obecnego badania, gdzie największy odsetek uczniów podał „dziadków”, jako najczęstsze skojarzenie. Ogółem, dla jednej trzeciej badanych starość kojarzyła się z członkami własnej rodziny i ich uczuciem oraz troską o wnuki.

Jako podstawowe źródło wiedzy o starości uczniowie wskazują przede wszystkim życie rodzinne. Prawie połowa z ankietowanych uczniów zadeklarowała, iż mieszkają bądź mieszkali z własnymi dziadkami, co pokazuje, że wciąż obecne są wielopokoleniowe rodziny mieszkające pod jednym dachem (odsetek niemalże identyczny jak w środowisku miejskim³⁸). Uzyskane wyniki badań

³¹ Tamże, s. 42.

³² K. Kowalewska (b), *Wizerunek starości...*, dz. cyt., s. 148–149.

³³ Por.: K. Kowalewska (b), *Wizerunek starości...*, dz. cyt., s. 147–151.

³⁴ B. Krupa, *Starość w...*, dz. cyt., s. 37.

³⁵ Tamże.

³⁶ Tamże, s. 38.

³⁷ K. Kowalewska (b), *Wizerunek starości...*, dz. cyt., s. 148.

³⁸ Tamże, s. 149.

wskazują, że to na środowisku rodzinnym ciąży największa odpowiedzialność za kształtowanie postaw wobec starości, a także wobec osób starszych. Tym bardziej, że „[...] mimo różnorodnych przemian i zmian kształtu rodziny nadal stanowi ona tę najważniejszą wspólnotę wpływającą na dziecko w czasie, gdy na wpływy jest ono najbardziej podatne” i tym samym naturalnym jest, że „dziecko przejmuje od domowników przekonania, opinie, normy zachowania i sposoby postępowania”³⁹. Na to, że treści pochodzące ze środków masowego przekazu również mają znaczenie w procesie kształtowania się opinii i postaw względem starszych, wskazują wyniki badania przeprowadzone na rodzimym gruncie wśród uczniów szkół podstawowych w środowisku miejskim. Dowiodły one, że dla blisko jednej trzeciej (27,8%) ankietowanych to media są źródłem wiedzy o starości⁴⁰. Badana młodzież wiejska w równym stopniu (26,3%) czerpie wiedzę o starości z przekazów medialnych. Szkoła, ich zdaniem, w najmniejszym stopniu przyczynia się do dostarczania wiedzy o tym okresie życia.

Dla niemalże połowy ankietowanych słowo „starość” ma charakter neutralny, jednak jedna trzecia postrzega ją jako termin o nacechowaniu negatywnym. W tym punkcie rysują się różnice w stosunku do odpowiedzi badanej młodzieży miejskiej, dla ponad 65% której starość ma wydźwięk neutralny, przy czym pozytywnie i negatywnie odbiera słowo „starość” taki sam odsetek uczniów – około 17%⁴¹. Możliwym powodem rozbieżności w postrzeganiu terminu „starość”, i tym samym samej starości, jest różnica w stylach życia i możliwościach, jakie oferują osobom starszym te dwa środowiska.

Odnosząc się z kolei do wyglądu osoby starszej, wyniki badania potwierdzają obserwacje innych autorów. Między innymi Krupa konkluduje, że „[...] wizerunek człowieka starego w percepcji młodzieży jest zgodny z utrwalonym społecznie negatywnym stereotypem”⁴². Zofia Szarota natomiast podaje bardziej dokładny portret:

„[...] gdy słyszymy: społeczeństwo się starzeje, wyobraźnia narzuca stereotypy wizerunek wiekowych osób, wycofanych, załężnionych, o pochylonej sylwetce, w niemodnym znoszonym ubraniu, schorowanych, podpierających się laską”⁴³.

Taki właśnie wizerunek maluje się w wyobraźni ankietowanych uczniów. Odpowiedzi badanych potwierdzają często w mediach kultywowany stereotyp

³⁹ A. Kozubska, *Kultura pedagogiczna społeczeństwa*, [w:] A. Kozubska, P. Ziółkowski (red.), *Artystyczny uniwersytet dziecka i rodzica*, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki, Bydgoszcz 2014, s. 22.

⁴⁰ K. Kowalewska (b), *Wizerunek starości...*, dz. cyt., s. 149.

⁴¹ Tamże.

⁴² B. Krupa, *Starość w...*, dz. cyt., s. 42.

⁴³ Z. Szarota, *Kierunki i cele polityki (pro) senioralnej*, [w:] M. Dudek, J. Krukowski, K.T. Panas (red.), *Rzeczywistość seniora...*, dz. cyt., s. 22.

osoby starszej, z wyraźnymi zmarszczkami, siwymi włosami, o zgarbionej sylwetce i nieodzownymi atrybutami w postaci okularów czy laski, noszącej ponure, niemodne ubrania. Należy w tym miejscu pokreślić, że, zgodnie ze słowami Szaroty, nakreślony powyżej stereotypowy obraz osoby starszej nie ma właściwie żadnego pokrycia z rzeczywistością⁴⁴. Mimo że ankietowani podali w sumie ponad 50 różnych cech charakterystycznych dla wyglądu osoby starszej, nad swoim własnym wyglądem w starszym wieku zastanawiało się niespełna 30% z nich (odsetek niemalże identyczny jak wśród ich rówieśników ze środowiska miejskiego)⁴⁵.

Jeśli chodzi o pozytywne postrzeganie osób starszych, badana młodzież podała mniej lub bardziej szczegółowo ponad 60 różnych wartości, za które, ich zdaniem, osoby starsze są cenione. Uzyskane odpowiedzi wskazują, że wiele wymienionych cech lub zachowań, dotyczy *stricte* życia rodzinnego i mogą być realizowane głównie w obrębie rodziny, np. *dają leki, gdy jestem chora, przywożą ze szkoły, zawsze o mnie pamiętają, mieszkają z nami, bronią przed rodzicami, są troskliwi i kochani, dają miłość i szczęście*. Dla porównania, badania Krupy wykazały, że młodzież określiła trzy obszary, w obrębie których realizują się relacje rodzinne: „zapewnienie swoim bliskim opieki i pomocy, zarówno usługowej jak i finansowej (43%)”, „poczucie bezpieczeństwa i wsparcia (33%)” oraz „miłość i bliskość (14,5%)”⁴⁶. Wyniki obu badań wskazują na bardzo podobne aspekty życia rodzinnego, które powodują, że młodzież szanuje i ceni starszych. Na podstawie obecnego badania można podjąć próbę określenia miejsca osoby starszej we współczesnej rodzinie w kontekście zadań wobec młodszego pokolenia. Wyniki dowodzą, że o ile wniosek, iż „[...] w obrębie rodzin, starzy ludzie są na ogół «dawcami» dóbr materialnych oraz opieki nad małymi dziećmi”⁴⁷ jest słuszny, to nade wszystko młodzi cenią starszych za wsparcie, troskę, miłość i ciepło, które od nich otrzymują oraz, co znamienne, mądrość życiową, którą się z nimi dzielą. W świetle powyższego, stwierdzenie, że seniorzy „[...] utracili dziś pozycję mędrca i cenionego nośnika wiedzy i doświadczenia”⁴⁸ staje się dyskusyjne.

Jeśli chodzi o deklarowane postawy wobec osób starszych, trudno mówić o wyraźnej tendencji czy spójności wyników badań różnych autorów⁴⁹. Według badań CBOSu z 2000 roku, 73% ankietowanych wskazywało, że stosunek środowiska do ludzi starszych jest życzliwy, co piąty badany, że obojętny, podczas gdy co dwudziesty – niechętny, przy czym, 17% dorosłych Polaków wskazy-

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ K. Kowalewska (b), *Wizerunek starości...*, dz. cyt., s. 149.

⁴⁶ B. Krupa, *Starość w...*, dz. cyt., s. 39.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ A. Błachnio, *Starość w...*, dz. cyt. s. 446.

⁴⁹ Szerszej na temat postaw wobec osób starszych pisze Joanna Nawrocka, por.: J. Nawrocka, *Społeczne doświadczenie starości. Stereotypy, postawy, wybory*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2013.

wało, że to osoby młode najczęściej okazują niechęć starszym⁵⁰. Badania przeprowadzone przez tę samą instytucję w 2007 roku w zasadzie potwierdziły wcześniejsze wyniki (różnice do 2% w każdej kategorii na korzyść postaw życzliwych i obojętnych)⁵¹. W badaniach Krupy z 2012 roku, młodzież deklarowała w większości postawy obojętne lub „umiarkowanie wrogie”⁵², natomiast wśród młodzieży szkolnej ankietowanej w 2017 roku w środowisku miejskim odnotowano jedynie 3% postaw obojętnych, przy 97% postaw życzliwych⁵³. Obecne badanie wykazało miażdżącą przewagę postaw pozytywnych, przy marginalnej jedynie liczbie obojętnych i żadnej niechętej ani wrogiej.

Wnioski

Uzyskane wyniki pozwalają na wysunięcie pewnych dość jednoznacznych wniosków dotyczących postrzegania starości i osób starszych przez dorastającą młodzież w środowisku wiejskim.

1. Największy odsetek badanych kojarzy słowo „starość” z najstarszymi członkami swojej rodziny (dziadkowie).
2. Główne wartości, za które młodzież ceni i szanuje osoby starsze, są realizowane w środowisku rodzinnym – obdarzanie pozytywnymi uczuciami, dzielenie się mądrością życiową oraz pomoc w wychowaniu wnuków.
3. Wizualny wizerunek osób starszych wśród badanych uczniów odzwierciedla stereotypowy wygląd osoby starszej: siwowłosej, ze zmarszczkami, o zgarbionej sylwetce, noszącej okulary i podpierającej się laską.
4. Podobnie jak wśród młodzieży w środowisku miejskim, postrzeganie starości jest negatywne, natomiast deklarowane postawy wobec osób starszych prawie wyłącznie życzliwe i w znacznej mierze odnoszą się do starszych członków rodziny.
5. Głównym źródłem doświadczenia i wiedzy na temat starości dla zdecydowanej większości ankietowanych starszych uczniów szkoły podstawowej w środowisku wiejskim jest życie rodzinne, a także fakt, że mieszkali bądź wciąż mieszkają ze swoimi dziadkami. W związku z tym, to po stronie rodziny leży największa odpowiedzialność za kształtowanie wizerunku starości oraz postaw wobec osób starszych.

⁵⁰ *Polacy wobec ludzi starych i własnej starości*. Komunikat z badań CBOS. Centrum badania opinii społecznej, Warszawa 2000.

⁵¹ *Czy zmienia...*, [dostęp: 17.09.2018]

⁵² B. Krupa, *Starość w...*, dz. cyt., s. 42.

⁵³ K. Kowalewska (b), *Wizerunek starości...*, dz. cyt., s. 150.

Bibliografia

- Błachnio A., *Starość w rodzinie. Opieka nad seniorem wyzwaniem dla dorosłego dziecka czy państwa?*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. 13 (1/2016).
- Błachnio A., Fabiś A., *Satisfaction paradox in old age*, [w:] Ł. Tomczyk, A. Ryk, J. Prokop (red.), *New trends and research challenges in pedagogy and andragogy*, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Kraków 2018.
- Kowalewska K., *Wizerunek osób starszych w medialnych przekazach reklamowych – analiza własna na podstawie wybranych reklam w prasie kobiecej w Polsce*, [w:] M. Wszolek (red.), *Teorie komunikacji i mediów. Konstruowanie komunikacji i mediów 2*, t. 10, Wydawnictwo LIBRON, Wrocław 2017.
- Kowalewska K., (a) *Wizerunek starości i osób starszych wśród dorastającej młodzieży – komunikat z badań*, „Chowanna” 2018, nr 50(1).
- Kowalewska K., (b) *Wizerunek starości i osób starszych wśród uczniów na poziomie szkoły podstawowej*, „Studium Vilnense A” 2018, nr 15.
- Kowalewska K., *The perception of language and non-language resources in press advertisements: an ecolinguistic-communicative approach*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2018.
- Kozubska A., *Porozumienie między pokoleniami w rodzinie – płaszczyzny rozwoju*, „Wychowanie w Rodzinie”, t. 3 (3/2011).
- Krupa B., *Starość w percepcji młodzieży – perspektywa pedagogiczna*, „Nowiny Lekarskie” 2012, nr 81(1).
- Nawrocka J., *Spoleczne doświadczenie starości. Stereotypy, postawy, wybory*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2013.
- Ostrzyżek A., Marcinkowski J.T., *Wymiary jakości życia w podeszłym wieku*, „Problemy Higieny i Epidemiologii” 2009, nr 90(4).
- Panas K.T., *Psychologiczny portret ludzi w okresie później dorosłości*, [w:] M. Dudek, J. Krukowski, K.T. Panas (red.), *Rzeczywistość seniora*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie im. Prof. Leszka J. Krzyżanowskiego, Warszawa 2014.
- Pikuła N., *Senior w przestrzeni społecznej*, Wydawnictwo BORGIS, Sp. z o.o., Warszawa 2013.
- Szarota Z., *Kierunki i cele polityki (pro) senioralnej*, [w:] M. Dudek, J. Krukowski, K.T. Panas (red.), *Rzeczywistość seniora*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie im. Prof. Leszka J. Krzyżanowskiego, Warszawa 2014.
- Stuart-Hamilton I., *Psychologia starzenia się*, przekł. A. Błachnio, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2006.
- Stypińska J., *Czy Polska jest krajem dla starych ludzi? O społecznym konstruowaniu starości*, „Studia Humanistyczne AGH” 2010, nr 8.
- Szarota Z., *Kierunki i cele polityki (pro) senioralnej*, [w:] M. Dudek, J. Krukowski, K.T. Panas (red.), *Rzeczywistość seniora*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Menedżerskiej w Warszawie im. Prof. Leszka J. Krzyżanowskiego, Warszawa 2014.
- Szatur-Jaworska B., *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, ASPRA-JR, Warszawa 2000.
- Vasil L., Wass H., *Portrayal of the elderly in the media: a literature review and implications for educational gerontologists*, „Educational Gerontology” 1993, nr 19(1).